

УДК 930.2: [738.04](477.5)

Щербань Анатолій Леонідович,
кандидат історичних наук, старший викладач
Харківської державної академії культури
kozaks_1978@ukr.net

ОРНАМЕНТАЦІЯ КЕРАМІКИ Й ПИСАНОК В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ XIX СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Мета роботи. Дослідження пов'язане з порівняльним аналізом відображення в орнаменталізації писанок та глиняних мисок і тарілок трансформаційних процесів, що відбувалися впродовж XIX століття в окремому сегменті народної культури мешканців Полтавської губернії. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні компаративного й історико-логічного методів. Використовуються напрацювання синергетичного наукового підходу до вивчення явищ культури. **Наукова новизна** полягає в розширенні уявлень про реалії та причини трансформаційних процесів в орнаментуванні кераміки та писанок Лівобережної України. **Висновки.** Проаналізовано відомості щодо орнаменталізації продукції двох галузей народного декоративно-прикладного мистецтва: гончарства (за Іваном Зарецьким) та писанкарства (за Сергієм Кульжінським). Зроблено висновок про схожість візуальних проявів процесів, що відбувалися в різних населених пунктах Полтавської губернії впродовж, принаймні, останньої третини XIX століття. З'ясовано, що специфіка використуваних орнаментальних елементів та композиційних рішень була продиктована технологічними моментами та ступенем впливу на ці види народного мистецтва ринкових регуляторів.

Ключові слова: орнамент, кераміка, писанки, Іван Зарецький, Сергій Кульжінський.

Щербань Анатолій Леонідович, кандидат історических наук, старший преподаватель Харьковской государственной академии культуры

Орнаментация керамики и писанок в Полтавской губернии XIX века: сравнительная характеристика

Цель работы. Исследование связано со сравнительным анализом отображения в орнаментировании писанок и глиняных мисок и тарелок трансформационных процессов, которые происходили на протяжении XIX века в отдельном сегменте народной культуры жителей Полтавской губернии. **Методология** исследования заключается в применении компаративного и историко-логического методов. Используются наработки синергического научного подхода к изучению явлений культуры. **Научная новизна** заключается в расширении представлений о реалиях и причинах трансформационных процессов в орнаментировке керамики и писанок Левобережной Украины. **Выводы.** Проанализированы сведения относительно орнаментирования продукции двух отраслей народного декоративно-прикладного искусства: гончарства (за Иваном Зарецьким) и писанкарства (за Сергеем Кульжінским). Сделан вывод о сходстве визуальных проявлений процессов, которые происходили в разных населенных пунктах Полтавской губернии на протяжении, по крайней мере, последней трети XIX века. Выяснено, что специфика используемых орнаментальных элементов и композиционных решений была продиктована технологическими моментами и степенью влияния на данные виды народного искусства рыночных регуляторов.

Ключевые слова: орнамент, керамика, крашенки, Иван Зарецький, Сергей Кульжінский.

Shcherban Anatoliy, Ph.D. of History, Senior Lecturer, Kharkiv State Academy of Culture

Ornamentation of ceramics and Easter eggs in the Poltava government of the XIX century: a comparative characteristic

Purpose of Article. *The research is connected to a comparative analysis of the Easter eggs, clay bowls, and plates ornamentation reflection of the transformation processes that took place during the XIX century in a separate segment of the folk culture among the inhabitants of the Poltava government. The methodology of the research is to apply comparative and historical-logical methods. There is used the synergetic scientific approach to the cultural phenomena research. The scientific novelty consists in broadening the notions about the realities and the causes of the transformational processes in the ceramics and Easter eggs ornamentation of Left-Bank Ukraine. Conclusions.* *There are analyzed the data on products ornamentation of two branches of folk decorative and applied art: pottery (by Ivan Zaretsky) and Easter eggs (by Serhii Kulzhinsky). The conclusion is drawn about the similarity of the visual manifestations of processes occurring in different settlements of the Poltava government during, at least, the last third of the XIX century. It was found out that the specificity of used ornamental elements and composite solutions was dictated by technological moments and the degree of influence on these folk art types of market regulators.*

Key words: *ornamentation, ceramics, Easter eggs, Ivan Zaretsky, Serhii Kulzhinsky.*

Актуальність теми дослідження. XIX століття характеризується значними змінами в традиційній культурі населення України, помітними зокрема за трансформаціями декорування народних побутових і обрядових виробів. Одними з найорнаментованіших на той час були писанки та кераміка, дослідження яких розпочалося одразу після початку становлення етнографії в Російській імперії (до складу якої входила Полтавська губернія) в часи піднесення творчих пошуків історичних форм народного мистецтва на науковій основі.

Аналіз досліджень і публікацій. Одночасно писанки та кераміку характеризував уже перший дослідник українських етнографічних орнаментів Хведір Вовк у роботі 1878 року [1, 318]. Подібний симбіоз відбувається донині [4; 8; 14]. Але досі не опубліковано жодної аналітичної студії, де б порівнювалися масові синхронні матеріали певного історико-етнографічного регіону. Однією з причин цього є нечисельність ґрунтовних регіонально та хронологічно обмежених публікацій формальних проявів орнаментів. Полтавській губернії в цьому плані пощастило. Наприкінці XIX століття побачило світ дві класичні, актуальні донині студії авторства Івана Зарецького (гончарство) [2, 57-62, 87-88, 113] та Сергія Кульжинського (писанки) [3]. Обсяг поданої в них орнаментознавчої інформації відрізнявся, оскільки автори переслідували різні цілі. Іван Зарецький, виконував завдання Полтавського губернського земства щодо етнографічно-статистичного дослідження гончарного промислу, а Сергій Кульжинський створював каталог колекції писанок на замовлення її власниці Катерини Скаржинської [14]. Але наявність науково достовірних фактів дозволяє здійснити аргументований порівняльний аналіз трансформацій візуальних проявів та семантики. Подібні роботи актуальні на даному етапі зацікавлення народною художньою культурою.

Мета дослідження – порівняльний аналіз відображення в орнаменталізації писанок та багато орнаментованих полив'яних мисок і тарілок трансформаційних процесів, що відбувалися впродовж ХІХ століття в окремому сегменті народної культури мешканців Полтавської губернії.

Виклад основного матеріалу. На початку порівняємо *технологічні моменти нанесення зображень*. Російський вчений Едуард Маркарян вважав інструментальний фактор, з яким передовсім пов'язана «механічна» техніка, що виступає специфічною системою засобів спільного впливу людських індивідів на матеріальне середовище, однією з основних технічних функцій культури [5, 85-86]. Помічено, що в деталях (хімічний склад і походження фарб, конструкція інструментів і способи роботи ними) орнаменталізація писанок та глиняних мисок були кардинально іншими, але сенс технологічних операцій – схожим. Народні майстри наносили на твори барвисті розписи за допомогою трубчастого інструмента. Відмінності обумовлювалися технічними можливостями. Наприклад, гончарі на той час не вміли створювати чорної барви. Тому вона, на відміну від писанкарства, не використовувалася. Але, коли наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ століття внаслідок успішних експериментів технологів-керамістів було створено кілька рецептів, вона увійшла до використовуваної окремими гончарями кольорової гами. Повсюдна наявність необхідної сировини та матеріалів, обумовили значну поширеність писанкарства. Використання гончарями при нанесенні переважної більшості орнаментів швидкообертюваних властивостей гончарного круга проявилось в центрично-обертювній симетричності, колоподібності, розрідженості композицій. Лишень у рідкісних випадках, коли гончарі малювали в центрі мисок і тарілок при статичному гончарному крузі образи предметного світу, зображення могли створюватися з використанням інших видів симетрії, більш щільно заповнювати орнаментальне поле. Писанкарі ж обертали писанку повільно в кількох площинах. Тому переважають рапортні композиції, дзеркальна симетрія. Багато орнаментовані полив'яні миски та тарілки, виготовлялися навіть не у всіх гончарних осередках, а лише в наближених до Опішного та Постава-Муках. Що засвідчує наявність своєрідних регуляторів.

Щодо елементів зображень. Помітно, що в альбомі Сергія Кульжинського з Полтавської губернії найбільше зображено розеток, створених з вісьмох ромбів. Залежно від розміру, місця, кольору, кількості елементів на виробі, вони називалися «Рожа» («Повна рожа», «Бокова рожа», «Шолудива рожа»), «Зірочки», «Зірка», «Чорнобривець», «Шість квіток», «Пауки». На мисках ХІХ століття такі елементи як «рожа» не представлені ні в назвах ні в зображеннях. «Зірочки» зовсім інші за формою – складаються з більшого округлого елемента, оточеного меншими [7, 185]. Але схожі за формою до «рож» мотиви відомі на тарелях з Полтавщини, датованих ХVІІІ століттям [12, табл. ХV: 146-147]. Побудовані з використанням різновидів симетрії, мало

застосовуваних у гончарській орнаментиці писанкові композиції («безкінечники», «барильця», «клинці», «баранячі ріжки», «огурочки», «сорочі стрілки», «косиці», «гребінчики», «сорококлин») в орнаmentaції мисок не зафіксовані. А такі елементи, як «сосонка», «хмелик» та хрести в гончарстві та писанкарстві були подібними.

Щодо трансформації у техніці виготовлення та елементах орнаментів. Етнографічно орнаmentaція кераміки і писанок досліджуваного регіону на час написання досліджень Івана Зарецького та Сергія Кульжинського лише починала вивчатись. Базуючись на наведених ними спостереженнях, а також унаслідок порівняння з опублікованими на початку 1880-х років у альбомі, укладеному Анастасієм Зайкевичем [6], зрозуміло, що композиції суттєво змінювалася. Значна частина з них, використовуваних в орнаmentaції мисок, на Полтавщині глибоких коренів не мала, з'явилася ближче до кінця ХІХ століття. В цей час, орієнтуючись на попит і моду, намагаючись конкурувати з фабрично-заводською продукцією, гончарі кардинально змінювали декор найбільш орнаментованої столової кераміки за короткі періоди часу [2, 61]. Відповідно «самобытность стиля, а вместе и присущая ему красота, стали утрачиваться и заменяются формами, которые близко походят на малорусскую песню, спетую великороссом... гончары стали выпускать изделия все чаще и чаще без всякого орнамента». Майстри пояснювали цей факт тим, що неорнаментований горщик коштує стільки ж, як і орнаментований. Так само і кахлі, які до того ж у печах почали забілювати, тому орнаментувати їх стало недоцільно [2, 87-88]. Прояви спрощення гончарної орнаментики на тлі загального занепаду в народі художніх інтересів та естетики зафіксував щодо слобідської частини Лівобережної України на початку ХХ століття Микола Сумцов [9, 35].

Короткочасні піднесення орнаmentaції кераміки, що відбувалися в окремих осередках (зокрема, Котельві (етнографічно – Полтавщина, але на той час адміністративно – Харківська губернія) [11] і Постав-Муках) [2, 60] мали в своїй основі імітацію зовнішніх проявів (окремих елементів і композицій) декорування посуду інших осередків.

Сергій Кульжинський також помітив ознаки занепаду орнаmentaції писанок, пояснюючи їх недбалим виготовленням інструмента – «трубочки»; поспішністю, втратою серйозного ставлення та поваги до роботи, змістовної частини малюнків; забуттям стародавніх зображень і запозиченнями від фабричних тканин, шпалер, посуду; появою нетрадиційних орнаментів – плоду «досужей фантазии»; зниженням цін на вироби. Дослідник вважав, що на трансформації писанкових композицій руйнівним чином впливав процес поширення грамотності серед населення, котрий розширював горизонт народного світобачення. Внаслідок цього з'являлися написи церковного характеру, зображення різних предметів церковного чи цивільного вжитку, священних зображень [3, 62].

Обидва дослідники не відзначили фактів усвідомлення семантики орнаmentaції кераміки та писанок майстрами, які її наносили. Оскільки,

вважаємо, не зафіксували їх зі слів інформаторів. Тому наведемо пізніше твердження молодшого їхнього сучасника Вадима Щербаківського щодо іншого різновиду багато орнаментованих народних виробів – рушників: «забуто значення цих символів, і ніяка господиня ні її дочки не можуть їх пояснити, але тільки знають, що для такої-то цілі годяться саме такі орнаменти, а навпаки не годяться інші». Український народ вживав «оздоби і символи», як і старовинні пісні, «не питаючи пояснення, тільки тому, що «так годиться»» [13, 26-27]. Подібне твердження дослідник навів і щодо семантики зображення «дерева» в настінних розписах, які малювали «бо так годилося згідно з давньою традицією, бо так малювали їхні матері і казали їм, що годилося малювати саме так, а не інакше» [13, 23]. Виразна семантика помітна у інноваційних для писанкарства і гончарства зображеннях православних хрестів та Ісуса Христа, пов'язаних з християнською семантикою воскресіння.

Коротко – *про причини означених явищ*. Головна, вважаємо, та що народні майстри Лівобережної України мали оперативно реагувати на виклики, пов'язані з індустріалізацією суспільства, щоб здобувати кошти для виживання в нових соціально-економічних реаліях. Відповідно, вироби, створені на продаж (такою була переважна більшість гончарних творів та значна частина писанок), еволюціонували під впливом ринкового попиту й суспільного замовлення, творчих потуг окремих талановитих майстрів. Тобто поряд зі звичаєм регулятором змін в орнаментуванні став «ринок». У цих умовах грань між традиціями та новаціями ставала дедалі умовнішою, в різні сфери життя активно проникала культура масового споживання. До того ж, як вірно підсумував Стефан Таранущенко, в цей час відмирав «старий стиль». Це відчув «гострий нюх комерсанта-фабриканта», який, використавши зубожіння селян, почав «закидати його відповідними фабрикатами» [10, 129]. Наявність яких опосередковано обумовлювала появу нових, «модних», орнаментальних елементів. У писанкарстві, яке менше підлягало «монетизації» й продовжувало бути своєрідним депозитарієм для вподобаних місцевим населенням упродовж попередніх століть орнаментальних мотивів, продовжувалося використання елементів, притаманних орнаменталії тарелей регіону XVIII століття. Полив'яні миски та тарілки містили здебільшого елементи, що увійшли до народної гончарної орнаментики Полтавщини у XIX столітті.

Наукова новизна полягає в розширенні уявлень про реалії та причини трансформаційних процесів в орнаментуванні кераміки та писанок Лівобережної України.

Висновки. Аналіз опублікованої Іваном Зарецьким і Сергієм Кульжинським джерельної бази свідчить про схожість процесів, котрі відбувалися в різних галузях декоративно-прикладного мистецтва впродовж, принаймні, останньої третини XIX століття. Гончарі та писанкарі намагалися заповнити орнаментальне поле своїх творів традиційними, перейнятими від

навчителів та продиктованими «модю» й «ринком» елементами, композиційні ж рішення диктувалися особливостями форм, розмірами виробів та технологією виготовлення. Використання виразних християнських символів свідчить про відповідні трансформації семантики.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні динаміки змін в орнаментативній кераміці та писанок в інших регіонах України і порівняння цих процесів з реаліями Лівобережної України.

Література

1. Волков Ф. К. Отличительныя черты Южно-Русской народной орнаментики / Ф. К. Волков // Труды III Археологического Съезда. – К.: В типографіи Императорскаго университета св. Владимира, 1878. – Т. II. – С. 317-326.
2. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава: типо-литогр. Л.Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXIII, VI. – 11 с.
3. Кульжинский С. К. Описание коллекции народных писанок. Выпуск первый / С. К. Кульжинский. – М.: Поставщик Высочайшаго Двора Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1899. – 176 с, XLV табл.
4. Лоліна Н. А. Традиційна українська писанка: генеза та особливості геометричного орнаменту / Лоліна Надія Анатоліївна // Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. – 2015. – Вип. 33. – С. 75-83.
5. Маркарян Э. С. Очерки теории культуры / Э. С. Маркарян. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1969. – 228 с
6. Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий. – Полтава: издание Полтавского Губернскаго Земства, 1882. – 2 с., XXI табл.
7. Пошивайло О. Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ — початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт—Петербурзі) / Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2010. — 632 с.
8. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Михайло Селівачов. – К.: Редакція вісника «Ант», 2005. – 400 с.
9. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. По Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н. Ф. Сумцов // Сборник Харьковского Историко—Филологического Общества. Т. 13. Труды Харьковского Предварительнаго комитета по устройству XII Археологического съезда. Т. II. – Харьков: типо-литогр. «Печатное дело» кн. К. И. Гагарина, 1902. – С. 1-57.
10. Таранущенко С. А. Українські кустарні мистецькі вироби / С. А. Таранущенко // Таранущенко С. А. Наукова спадщина: Харківський період. Дослідження 1918 -1932 рр. / С. А. Таранущенко. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. – С. 128-131.
11. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году / Твердохлебов А. // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков, 1883. – Вып. II. – С. 1-52.
12. Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарныя изделия. Вып. 1. Типы украинской гончарной посуды. – Полтава: Изд. Кустарнаго склада Полтав. Губерн. земства, 1913. – 29 с.
13. Щербаківський В. Орнаментативна української хати / Вадим Щербаківський. – Рим : видання «Богословія», 1980. – 46 с.

14. Щербань А. Л. Трансформації орнаментациі писанок і кераміки у Полтавській губернії: думки кінця XIX століття / А. Л. Щербань // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867-1943): збірник наукових праць. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2017. – С. 61-65.

References

1. Volkov, F. K. (1878). Distinctive features of the South Russian folk ornament. Trudy III Arkheologicheskogo S'yezda. Kyiv: In the printing house of the Imperial University of St. Vladimir, 2, 317-326 [in Russian].
2. Zaretsky, I. A. (1894). Pottery in the Poltava province. Poltava: type-lithogr. L.Fryshberg [in Russian].
3. Kulzhinsky, S. K. (1899). Description of the collection of national Easter eggs. Issue one. Moscow: Postavshchik Vysochayshago Dvora T-vo Skoropchatni A. A. Levenson, 1899 [in Russian].
4. Lolina, N. A. (2015). Traditional Ukrainian Easter egg: genesis and peculiarities of geometric ornamentation. Visnyk KNUKiM. Seriya: Mystetstvosnavstvo, 33, 75-83 [in Ukrainian].
5. Markaryan, E. S. (1969). Essays on the theory of culture. Yerevan: Izdatel'stvo AN Armyanskoy SSR [in Russian].
6. Motives of the Little Russian ornament of pottery. Poltava: izdaniye Poltavskogo Gubernskago Zemstva, 1882 [in Russian].
7. Poshivailo, O. (2010). Painting bowl from Opishnia of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries (in the collection of the Russian ethnographic museum in St. Petersburg). Opishne: Ukrainian Narodoznavstvo [in Ukrainian].
8. Selivachov, M. (2005). Lexicon of Ukrainian ornamentation (iconography, nomination, stylistics, typology). Kyiv: Redaktsiya visnyka "Ant"[in Ukrainian].
9. Sumtsov, N. F. (1902). Essays on the people's way of life. (From the ethnographic excursion of 1901 on the Akhtyrsky uyezd of the Kharkov province). Sbornik Khar'kovskogo Istoriko-Filologicheskogo Obshchestva. T. 13. Trudy Khar'kovskogo Predvaritel'nago komiteta po ustroystvu XII Arkheologicheskago s"yezda. T. II. Kharkov: tipo-litogr. «Pечатnoye delo» kn. K. I. Gagarina, 1-57 [in Russian].
10. Taranushchenko, S. A. (2011). Ukrainian handicraft artistic products. Taranushchenko S. A. Scientific heritage: Kharkiv period. The study of 1918-1932. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O., 128-131 [in Ukrainian].
11. Tverdokhlebov, A. (1883). Pottery in the Akhtyrsky Uyezd in 1881. Trudy komissii po issledovaniyu kustarnykh promyslov Khar'kovskoy gubernii. Kharkov, 2, 1-52 [in Russian].
12. Ukrainian folk art. Series VI. Pottery. Issue. 1. Types of Ukrainian pottery. (1913). Poltava: Izd. Kustarnago sklada Poltav. Gubern. Zemstva [in Russian].
13. Scherbakovsky, V. (1980). Ornamentation of Ukrainian Hut. Rome: vydannya "Bohosloviyi" [in Ukrainian].
14. Shcherban, A. L. (2017). Transformation of ornamentation of Easter eggs and ceramics in the Poltava province: thoughts of the late nineteenth century. Starozhytnosti Posullya. Pam"yati S. K. Kul'zhynskoho (1867-1943). Kyiv: Tsentr pam"yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK, 61-65 [in Ukrainian].